

آموزه دوم: پایه آوایی ناهمسان

سال گذشته با اوزان همسان که از تکرار یکنواخت یک پایه آوایی و اوزان همسان دولختی که از تکرار متناوب دو پایه یا رکن حاصل می شود، آشنا شده ایم؛ در قلمرو شعر فارسی، وزن و موسیقی سروده‌ها، همواره از نوعی نظم آهنگین و موسیقی همسان پیروی نمی کنند؛ بلکه در شعر فارسی، اوزان دل نشین و گوش نوازی وجود دارد که نظمی ناهمسان دارند. در این گونه وزن‌ها، وزن واژه‌ها ناهمگون و غیرتکراری اند. به آهنگ خوانش بیت زیر، توجه کنید:

درد عشقی کشیده ام که مپرس / زهر هجری چشیده ام که مپرس (فاعلاتن مفاعلتن مفاعلتن)

پایه‌های آوایی	دَر دِ عِش قِی	کِ شِی دِ اَم	کِ مِ پُرس
پایه‌های آوایی	زَه رِ هِج رِی	چِ شِی دِ اَم	کِ مِ پُرس

پس از خوانش درست بیت و درک موسیقی و آهنگ آن، مرز پایه‌ها را مشخص نموده ایم و از طریق آهنگ پی برده ایم که پایه‌های آوایی بیت دارای نظمی ناهمسان است.

اکنون پس از تعیین پایه‌های آوایی، همین بیت را با وزن واژه‌ها و نشانه‌های هجایی آن می نویسیم.

پایه‌های آوایی	دَر دِ عِش قِی	کِ شِی دِ اَم	کِ مِ پُرس
پایه‌های آوایی	زَه رِ هِج رِی	چِ شِی دِ اَم	کِ مِ پُرس
وزن	فاعلاتن	مفاعلتن	فَعْلَن
نشانه‌های هجایی	--U-	-U-U	-UU

پس از تعیین مرز پایه‌ها و قراردادن وزن واژه‌ها و نشانه‌های هجایی، می بینیم که پایه‌های آوایی این بیت، نظم و چینشی ناهمسان دارند و تکرار نشده اند. هر مصراع این بیت از سه پایه آوایی ناهمسان «فاعلاتن مفاعلتن مفاعلتن» تشکیل شده است.

وزن این بیت «فاعلاتن مفاعلتن مفاعلتن» است.

اگر هجاهای بیت را به گونه ای دیگر بُرش بزنیم، تناسب آهنگ و نظم موسیقایی بیت از دست می رود.

درک خوش آهنگی و دل نشینی موسیقی شعر، به تربیت هوش موسیقایی و حافظه شنیداری ما وابسته است.

به پایه‌های آوایی بیت زیر توجه کنید:

به حُسن خُلُق و وفا کس به یار ما نرسد / تو را در این سخن انکار کار ما نرسد (حافظ)

پایه‌های آوایی	بِ حُسْنِ خُلُقِ	قُ وَ فَا كَسْ	بِ يَارِ مَا	نَ رِ سَدْ
پایه‌های آوایی	ثَ رَا دَرِيْنِ	سُ خَ نِيْنَ كَا	رِ كَا رِ مَا	نَ رِ سَدْ
وزن	مَفَاعِلُنْ	فَعِلَاتُنْ	مَفَاعِلُنْ	فَعِلُنْ
نشانه‌های هجایی	-U-U	-UU-	-U-U	-UU

پس از خواندن درست بیت و درک پایه‌های آوایی، درمی‌یابیم که این بیت از چهار پایه آوایی تشکیل شده است. پایه‌های آوایی، وزن و اژه‌ها و نشانه‌های هجایی این بیت به صورت ناهمسان آمده‌اند.

این بیت از چهار پایه آوایی ناهمسان «مَفَاعِلُنْ فَعِلَاتُنْ مَفَاعِلُنْ فَعِلُنْ» تشکیل شده است. با کمی دقت درمی‌یابیم که پایه‌های آوایی این بیت را نمی‌توان به دسته‌های همسان تک پایه ای یا دولختی جدا کرد. وزن این بیت «مَفَاعِلُنْ فَعِلَاتُنْ مَفَاعِلُنْ فَعِلُنْ» است.

پس با توجه به درک آهنگ و موسیقی بیت، پایه‌ها را مشخص و وزن شعر را تعیین می‌کنیم؛ اگر از طریق حافظه شنیداری نتوانستیم وزن شعر را مشخص کنیم، هجاهای بیت را به صورت تکراری یا همسان یک پایه‌ای دسته بندی می‌کنیم؛ در صورتی که نظمی همسان حاصل نشد، آن را با نظم همسان دولختی می‌سنجیم؛ یعنی هجاها را به صورت ۴ تایی ۳ تایی یا ۳ تایی ۴ تایی برش می‌زنیم. اگر نظم برش‌های آوایی بیت، با هیچ یک از این شیوه‌ها ممکن نبود، پایه‌ها را با نظمی ناهمسان جدا می‌کنیم و وزن بیت را مشخص می‌نماییم.

به بیت زیر توجه کنید:

ماه فرو ماند از جمال محمّد / سرو نباشد به اعتدال محمّد (سعدی)

پایه‌های آوایی	مَاهُ فُرُو	مَانَنْ دَرَجَ	مَالِ مِ حَمِّ	مَدِّ
پایه‌های آوایی	سُرُو نَبَا	شُدُّ بَاعَتِ	دَالِ مِ حَمِّ	مَدِّ
وزن	مَفْتَعِلُنْ	فَاعِلَاتُ	مَفْتَعِلُنْ	فَعْ
نشانه‌های هجایی	-UU-	U-U-	-UU-	-

بدان سان که دیده می‌شود، این بیت از چهار پایه آوایی تشکیل شده است.

وزن این بیت «مَفْتَعِلُنْ فَاعِلَاتُ مَفْتَعِلُنْ فَعْ» است.

به چینش پایه‌های آوایی بیت زیر دقت کنید:

بنمای رخ که باغ و گلستانم آرزوست / بگشای لب که قند فراوانم آرزوست (مولوی)

پایه‌های آوایی	پن ما ی رُخ	کب با غُ گُ	یس تا نَ ما	ر زوست
پایه‌های آوایی	بُگ شا ی لُب	کب قَن دِ ف	را وا نَ ما	ر زوست
وزن	مستفعلن	مفاعِلْ	مستفعلن	فعل
نشانه‌های هجایی	-U--	-U-U	-U--	-U

وزن این «مستفعلن مفاعِلْ مستفعلن فَعْل» است.

توجه ۱

در سامان دهی نشانه‌های هجایی، همواره این گونه نیست که با یک روش، رو به رو باشیم؛ برش‌های آوایی بیت بالا ۴ تایی ۴ تایی، دسته بندی شده است. اگر بیت را به گونه ای دیگر جدا کنیم، وزن «مفعولُ فاعلاتُ مفاعِلْ فاعلن» خواهد بود.

پایه‌های آوایی	پن ما ی	رخ کب با غُ	گ یس تا نَ	ما ر زوست
پایه‌های آوایی	بُگ شا ی	لُب کب قَن دِ	ف ت را وا نَ	ما ر زوست
وزن	مفعولُ	فاعلاتُ	مفاعِلْ	فاعلن
نشانه‌های هجایی	U--	U-U-	U--U	- U-

همچنین نشانه‌های هجایی این بیت: از کرده خویشتن پشیمانم / جز توبه ره دگر نمی دانم (مسعود سعد)

پایه‌های آوایی	از گر دِ ی	خیش تَن پَ	شی ما نَم
پایه‌های آوایی	جز توبِ رَ	ه دِ گَر ن	می دا نَم
وزن	مستفعلُ	فاعلاتُ	مستفعلُ
نشانه‌های هجایی	UU--	U-U-	---

را به دو صورت می توان سامان داد و وزن بیت را نیز به دو صورت ۱- مستفعلُ فاعلات مستفعلُ یا ۲- مفعولُ مفاعِلن مفاعِلن می توان جدا نمود.

پایه‌های آوایی	از گر دِ ی	ی خیش تَن	پَ شی ما نَم
پایه‌های آوایی	جز توبِ رَ	رَ ه دِ گَر	ن می دا نَم
وزن	مفعولُ	مفاعِلن	مفاعِلن
نشانه‌های هجایی	U--	-U-U	--- U

توجه ۲

در تعیین مرز پایه‌ها و نیز دسته بندی هجاها (نشانه‌های هجایی)، نظم همسان، بر ناهمسان ترجیح دارد. برای مثال در بیت:

تا رفت مرا از نظر آن چشم جهان بین / کس واقف ما نیست که از دیده چه‌ها رفت (حافظ)

پایه‌های آوایی	تا رَف تَمَ	را از نَ ظَ	ران چَش م جَ	هان بین
پایه‌های آوایی	گس وا قِ فِ	ما نیست کب	از دی دِ چ	ها رفت
وزن	مستفعلُ	مستفعلُ	مستفعلُ	مستف
نشانه‌های هجایی	UU--	UU--	UU--	--

نظم همسان «مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ مستف» بر نظم ناهمسان برتری دارد و وزن بیت را بهتر نشان می دهد، هر چند نشانه‌های هجایی بیت را می توان به صورت ناهمسان «مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فاعلن» مشخص کرد.

پایه‌های آوایی	تا ر ف ت	مَ را از نَ	ظَ را ن چَش م	جَ هان بین
پایه‌های آوایی	کس وا ق	فَ ما نیست	کَ از دی د	چَ ها رفت
وزن	مفعولُ	مفاعیلُ	مفاعیلُ	فاعلن
نشانه‌های هجایی	U--	U--U	U--U	--U

وزن های پرکاربرد فارسی (ناهمسان)			
مُسْتَفْعِلُنْ مَفَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ (مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلن)	---U/U-U-/U-- ---U/U-U-/U--	ناهمسان	۲۶
مُسْتَفْعِلُنْ مَفَاعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَعْل (مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلن)	-U/-U--/UU-U/-U-- -U/-U--U/U-U-/U--		۲۷
مُسْتَفْعِلُنْ فاعلاتُ مُسْتَفْعِلُنْ (مفعولُ مفاعِلن مفاعیلن)	---/U-U-/UU-- ---U/-U-U/U--		۲۸
مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ فَعْل (مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فاعلن)	-/UU--/UU--/UU-- -U/U--U/U--U/U--		۲۹
مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ مُسْتَفْعِلُنْ (همسان) (مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فاعلن)	--/UU--/UU--/UU-- --U/U--U/U--U/U--		۳۰
مُسْتَفْعِلُنْ فاعلاتُ مُسْتَفْعِلُنْ (مفعولُ مفاعِلن فاعلن)	--/U-U-/UU-- --U/-U-U/U--		۳۱
مَفَاعِلُنْ فَعِلَاتُنْ مَفَاعِلُنْ فَعِلُنْ	-UU/-U-U/-UU/-U-U		۳۲
مُفْتَعِلُنْ فاعلاتُ مُفْتَعِلُنْ فَعْل	-/-UU-/U-U/-UU-		۳۳
فَعِلَاتُنْ مَفَاعِلُنْ فَعِلُنْ	-UU/-U-U/-UU		۳۴

www.jafarisaeed.ir @JS_ir @sjafari_ir jafari.saeed.ir: اینستاگرام

وزن واژه (پایه آوایی)

یادآوری:

یک هجایی	دو هجایی	سه هجایی	چهار هجایی غیرپایانی	چهار هجایی
فَعْل ← -	فَعْل ← - U	فَعْلون ← - U	فَعِلَاتُ ← - UU	فَاعِلَاتُن ← - U
	فَعْل لُن ← - -	فَاعِلُن ← - U	فَاعِلَاتُ ← - U	فَعِلَاتُن ← - UU
		فَعِلُن ← - UU	مَفَاعِلُ ← - U	مُفْتَعِلُن ← - UU
		مَفْعولُ ← - - U	مَفَاعِلُ ← - UU	مَفَاعِلُن ← - - U
		مَفْعولُن ← - - -	مُسْتَفْعِلُن ← - UU	مَفَاعِلُن ← - U
			مُسْتَفْعِلُن ← - - U	مُسْتَفْعِلُن ← - U

خودارزیابی

۱- با خوانش درست بیت‌ها و درک پایه‌های آوایی هر بیت، مشخص کنید که وزن کدام بیت همسان و کدام بیت ناهمسان است.

الف) آب زنید راه را هین که نگار می رسد / مژده دهید باغ را بوی بهار می رسد (مولوی)

خط عروضی: آب زنید راه را هین ک نگار می رسد / مژد دهید باغ را بوی بهار می رسد

پایه‌های آوایی	آ ب ز نی	د ر ا ه را	هین ک ن گا	ر می ر سد
پایه‌های آوایی	مژ د د هی	د ی ا ر را	بوی ب ها	ر می ر سد
نشانه‌های هجایی	-UU-	-U-U-	-UU-	-U-U-
وزن	مفتعلن	مفاعلن	مفتعلن	مفاعلن

ب) دلم سر به هامون رها می پسندد / سرم بالش از صخره‌ها می پسندد (شهریار)

خط عروضی: دلم سر ب هامون رها می پسندد / سرم بالش صخره‌ها می پسندد

پایه‌های آوایی	د ل م سر	ب ه ا مون	ر ه ا می	پ س ن دد
پایه‌های آوایی	س ر م با	ل ش ز صخ	ر ه ا می	پ س ن دد
نشانه‌های هجایی	--U	--U	--U	--U
وزن	فعولن	فعولن	فعولن	فعولن

پ) باز این چه شورش است که در خلق عالم است؟ / باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است؟ (محتشم کاشانی)

خط عروضی: بازین چ شورشست ک در خلق عالمست؟ / بازین چ نوح و چ عزا و چ ماتمست؟

پایه‌های آوایی	ب ا زین چ	ش و ر شس ت	ک در خل ق	ع ا ل مست
پایه‌های آوایی	ب ا زین چ	ن و ح ع چ	ع ز ا ع چ	م ا ت مست
نشانه‌های هجایی	U--	U-U-	U--U	-U-
وزن	مفعول	فاعلات	مفاعیل	فاعلن

«مستعلن مفاعل مستعلن فعل»

ت) گشته ام در جهان و آخر کار / دلبری برگزیده ام که مپرس (حافظ)

خط عروضی: گشت ام در جهان آخر کار / دلبری برگزیده ام ک مپرس

پایه‌های آوایی	گش ت ام در	ج ه ا ن آ	خ ر کار
پایه‌های آوایی	دل ب ری بر	گ زی دام	ک م پرس
نشانه‌های هجایی	--UU	-U-U	-UU
وزن	فعلاتن (فاعلاتن)	مفاعن	فعلن

ث) دل نیست کیوتر که چو بر خاست نشیند / از گوشه بامی که پریدیم، پریدیم (وحشی بافقی)

خط عروضی: دل نیست کیوتر ک چُ خاست نشیند / از گوش ی بامی ک پریدیم، پریدیم

پایه‌های آوایی	دل نی ست	ک بو تر ک	چ بر خاست	ن شی ند
پایه‌های آوایی	از گوش	ی با می ک	پ ری دی م	پ ری دیم
نشانه‌های هجایی	U--	U--U	U--U	--U
وزن	مفعول	مفاعیل	مفاعیل	فعلن

«مستفعلٌ مستفعلٌ مستفعلٌ مُستف»

ج) شفای این دل بیمار جز لقای تو نیست / طبیب جان خرابم کسی وراى تو نیست (اسیری لاهیجی)

خط عروضی: شفای این دل بیمار جُز لقای تُ نیست / طبیب جان خرابم کسی وراى تُ نیست

پایه‌های آوایی	ش فای این	دل بی ما	ر جز ل قا	ی ت نیست
پایه‌های آوایی	ط بی ب جا	ن خ رابم	ب جز ش فا	ی ت نیست
نشانه‌های هجایی	-U-U	--UU	-U-U	-UU
وزن	مفاعن	فعلاتن	مفاعن	فعلن

۲- بیت‌های زیر را تقطیع هجایی کنید و مرز پایه‌های آوایی هر بیت را مشخص کنید.

الف) راستی کن که راستان رستند / راستان در جهان قوی دست اند (اوحدی مراغه‌ای)

خط عروضی: راستی کُن ک راستان رَسْتند / راستان دَر جَهان قَوی دَسْتند

پایه‌های آوایی	را س تی کُن	ک را س تان	رَس تَنَد
پایه‌های آوایی	را س تان دَر	جَ هان قَ وی	دَس تَنَد
وزن	فاعلاتن (فعلاتن)	مفاعن	فعلن
نشانه‌های هجایی	--U-	-U-U	-UU

ب) محمد کافرینش هست خاکش / هزاران آفرین بر جان پاکش (نظامی)

خط عروضی: مُحَمَّد کافرینش هَسْت خاکش / هزاران آفرین بر جان پاکش

پایه‌های آوایی	م ح م مد کا	ف ری نش هس	ت خا کش
پایه‌های آوایی	ه ز ا ران آ	ف رین بر جا	ن پا کش
نشانه‌های هجایی	---U	---U	--U
وزن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعی (فعولن)

(پ) با آنکه جیب و جام من از مال و می تهی است / ما را فراغتی است که جمشید جم نداشت (فرخی یزدی)

خط عروضی: با آنکِ جیبُ جامِ مَنزِ مالِ میِ تُهیست / ما را فراغتیست کِ جمشیدِ جَمِ نداشت

پایه‌های آوایی	با آن ک	جی ب جان	م نز مال	می ت هیست
پایه‌های آوایی	ما را ف	را غ تی ست	ک جم شی د	جم ن داشت
نشانه‌های هجایی	U--	U-U-	U--U	-U-
وزن	مفعول	فاعلات	مفاعیل	فاعلن

«مستفعلن مفاعلُ مستفعلن فَعْل»

(ت) آتش حبّ الوطن چو شعله فروزد / از دل مؤمن کند به مجمره اسپند (ادیب الممالک فراهانی)

خط عروضی: آتش حُبُّلِ وَطَنِ چُ شُعْلِ فُرُوزِدِ / اَزِ دِلِ مُؤْمِنِ، کُنْدِ بِ مِجْمَرِ اسپِنْدِ

پایه‌های آوایی	آ ت ش حب	ب ل و طن چ	شع ل فرو	زد
پایه‌های آوایی	از د ل مؤ	من ک ندب	مج م راس	پند
نشانه‌های هجایی	-UU-	U-U-	-UU-	-
وزن	مفتعلن	فاعلات	مفتعلن	فع

۳- کدام بیت‌ها دو به دو از نظر وزن با هم یکسان اند؟

(الف) چو بشنوی سخن اهل دل، مگو که خطاست / سخن شناس نه ای، جان من، خطا اینجاست (حافظ)

خط عروضی: چُ بَشْنَوِی سَخْنِ اَهْلِ دِلِ، مِگُو کِ خَطَاستِ / سَخْنِ شِناسِ نِ ای، جانِ مَن، خَطَا اینجاست

پایه‌های آوایی	چ بش ن وی	س خ ن اه	ل دل م گو	ک خ طاست
پایه‌های آوایی	س خن ش نا	س ن ای جا	ن من خ طا	این جاست
نشانه‌های هجایی	-U-U	--UU	-U-U	-UU
وزن	مفاعلن	فعلاتن	مفاعلن	فعلن

(ب) جانا نظری که ناتوانم / بخشا که به لب رسید جانم (عراقی)

خط عروضی: جانا نَظَرِی کِ ناتوانمِ / بَخْشا کِ بِ لَبِ رَسیدِ جانم

پایه‌های آوایی	جانان	ظری‌کنا	ت‌وانم
پایه‌های آوایی	بخ‌شاک	ب‌لب‌رسی	د‌جانم
نشانه‌های هجایی	U--	-U-U	--U
وزن	مفعول	مفاعِلن	فَعولن

«مستفعل فاعلات مستف»

پ) برداشته‌دل ز کار او بخت / درماند پدر به کار او سخت (نظامی)

خط عروضی: برداشتِ دل ز کار او بخت / درماند پدر ب کار او سخت

پایه‌های آوایی	برداش	ت‌دل‌زکا	راو‌بخت
پایه‌های آوایی	درماند	پ‌در‌به‌کا	راو‌بخت
نشانه‌های هجایی	U--	-U-U	--U
وزن	مفعول	مفاعِلن	فَعولن

«مستفعل فاعلات مستف»

ت) بیا به خانه آلاله‌ها سری بزنیم / ز داغ با دل خود حرف دیگری بزنیم (قیصرامین پور)

خط عروضی: بیا ب خان ی آلالِ ها سَری بَزنیم / ز داغ با دلِ خُذ حَرفِ دیگرِی بَزنیم

پایه‌های آوایی	ب‌یا‌ب‌خا	ن‌ی‌آلا	ل‌ها‌س‌ری	ب‌ز‌نیم
پایه‌های آوایی	ز‌داغ‌با	د‌ل‌خ‌د‌ح‌ر	ف‌دی‌گ‌ری	ب‌ز‌نیم
نشانه‌های هجایی	-U-U	--UU	-U-U	-UU
وزن	مفاعِلن	فَعلاتن	مفاعِلن	فَعَلن

۴- نشانه‌های هجایی بیت‌های زیر را به دو صورت برش بزنید؛ پس از تعیین پایه‌های آوایی، وزن هر یک را بنویسید.

الف) همّت طلب از باطن پیران سحرخیز / زیرا که یکی راز دو عالم طلبیدند (فروغی بسطامی)

خط عروضی: همّت طَلَبَر باطنِ پیرانِ سَحرخیز / زیرا کِ یکی راز دُ عالمِ طَلَبیدند

پایه‌های آوایی	هم‌مت‌ط	ل‌بز‌باط	ن‌پی‌ران	س‌ح‌ر‌خیز
پایه‌های آوایی	زی‌را‌ک	ی‌کی‌راز	د‌عالم‌ط	ل‌بی‌دند
نشانه‌های هجایی	U--	U--U	U--U	--U
وزن	مفعول	مفاعِلن	مفاعِلن	فَعولن

«مستفعل مستفعل مستفعل مستف»

(ب) کشتی شکستگانیم، ای باد شرطه برخیز / باشد که باز بینیم دیدار آشنا را (حافظ)

خط عروضی: کشتی شکستگانیم، ای باد شرطه برخیز / باشد که باز بینیم دیدار آشنا را

پایه‌های آوایی	کش تی ش	کس ت گانیم	ای باد	شرطه برخیز
پایه‌های آوایی	باشدک	باز بی بیم	دیدار	آشنا را
نشانه‌های هجایی	U--	--U-	--U	--U-
وزن	مفعول	فاعلاتن	مفعول	فاعلاتن

«مستفعلن فعولن // مستفعلن فعولن»

(پ) ای سرو بلند قامت دوست / وه وه که شمایلِت چه نیکوست! (سعدی)

خط عروضی: ای سرو بلند قامت دوست / وه وه که شمایلِت چه نیکوست!

پایه‌های آوایی	ای سرو	بلند قا	م ت دوست
پایه‌های آوایی	وه وه ک	شما ی لت	چ نی کوسن
نشانه‌های هجایی	U- -	-U-U	--U
وزن	مفعول	مفاعلتن	فعولن

«مستفعلن فاعلاتن مستفعلن»

(ت) لبخند تو خلاصه خوبی‌ها است / آختی بخند، خنده گل زیبا است (قیصر امین پور)

خط عروضی: لبخند تو خلاصه خوبی‌ها است / آختی بخند، خنده گل زیبا است

پایه‌های آوایی	لب خند	ت خ لا س	ی خوبی هاست
پایه‌های آوایی	لختی ب	خند خند	ی گل زیباست
نشانه‌های هجایی	U- -	U-U-	---U
وزن	مفعول	فاعلاتن	مفاعیلن

«مستفعلن مفاعلن مستفعلن»

۵- بیت ادیب الممالک را در خودارزیابی شماره ۲ از نظر قلمرو فکری تحلیل کنید. - همانگونه از سخن سخنوران دوره مشروطه انتظار می‌رود

این بیت درباره میهن دوستی و وطن است. هنگامی که میهن دوستی به دل خدانشناس می‌افتد او را پریشان و نگران می‌گرداند.